

Про імпорт Фасоса та Гераклеї Понтійської в Північному Причорномор'ї

Серед ольвійського амфорного матеріалу IV ст. до н. е. провідне місце займають амфори, які походять з Гераклеї Понтійської та Фасоса. В одночасних шарах ці амфори часто виступають як супутні, що сприяє їх паралельному вивченню і порівнянню ряду властивих обом груп рис. При цьому з'ясовується, що нерідко вироби, виготовлені з гераклеїської глини, за всіма ознаками схожі з фасоськими біконічними: мають такі самі контури тулуба, плоско зрізані згори вінця, які наближаються в перетині до трикутника, близьку за профілюванням ніжку. Нерідко на них є енгліфічні клейма. Такі посудини у літературі іменуються псевдо-фасоськими і досить широко відомі в матеріалі античних міст Північного Причорномор'я. Крім того, є амфори з глини, яка нагадує фасоську, але вони повторюють форму гераклеїських¹.

Ряд рис відображає певний зв'язок обох груп, зокрема це стосується деяких ознак у клеймуванні посудин тощо. Становлять інтерес і особливості кількісного розподілу знахідок тих й інших амфор у різних центрах Північного Причорномор'я.

Це змушує нас звернути увагу на складні економічні взаємовідносини, які могли існувати між Гераклеєю Понтійською та Фасосом.

Керамічне виробництво обох центрів було високо розвинене для свого часу. На жаль, на це вказує поки що лише ряд непрямих даних (хоч і досить переконливих), бо конкретних залишків гончарних майстерень досі не відкрито ні в Гераклеї, ні на Фасосі. Основний показник рівня керамічного виробництва цих міст — це наявність величезної кількості амфор, розсіяних по всьому середземноморському світу і прилеглих до нього територіях. Про значний розвиток цієї галузі ремесла свідчить і високий ступінь стандартизації посудин, певний тип клеймування, запроваджений в обох центрах, тощо. Крім того, певною мірою пов'язані з виготовленням або використанням амфор знайдені на Фасосі мармурові еталони для вимірювання місткості посудин і декрети про виноторгівлю².

Таким чином, обидва центри виготовляли і поставляли величезну кількість амфор у різні країни світу, в тому числі і Північне Причорномор'я*. Процентне співвідношення цих двох груп виробів у різних районах свідчить про варіації питомої ваги імпорту Фасоса і Гераклеї в тих чи інших місцевостях.

Слід, проте, зазначити, що висновки, побудовані на опублікованих даних (якими ми користуємося), не остаточні, оскільки прийнята в археології методика обліку клейм не позбавлена недоліків. Зокрема, звичайно беруться на облік усі знайдені на об'єкті клейма, без будь-яких відмінностей і поділу. Але клеймування було поширене протягом кількох століть, отже, порівнюється імпорт різних періодів. Так, не можна порівнювати родоський імпорт (III ст. до н. е.) з гераклеїським і фасоським (IV ст. до н. е.), тому що вони аж ніяк не зв'язані. При обліку клейм зрідка враховуються також амфори, представлені фрагментами і цілими посудинами. Однак, оскільки ця методика визнана і дає одно-

¹ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83. М., 1960, стор. 101; И. Б. Брашинский. Амфоры из раскопок Елисаветовского могильника в 1959 г.— СА, № 3. М., 1961.

² V. Grasse. Amphoras and the Ancient Wine Trade. New-Jersey BCH, LII. Paris, 1928, стор. 65.

* Сюди входить північно-західна і північно-східна його територія.

манітні відомості вже протягом досить тривалого часу, можна вважати сдержувану похибку припустимою для наших висновків.

Всі наявні в літературі дані зводяться у вміщену нижче таблицю 1³, де вони згруповані згідно з ступенем зростання (або зменшення) процента гераклейських знахідок. У ній помітний різний характер розподілу клейм гераклейського та фасоського походження в різних центрах.

Таблиця 1

Пункти	Гераклейські клейма	Фасоські клейма	Співвідношен- ня гераклей- ських та фас- оських клейм. %
Візантій	39,4	11,7	3,3
Ніконій	37,2	33,4	1,1
Фанагорія	30,6	40,9	0,7
Гермонасса	28,4	25,4	1,1
Мірмекій	18,0	5,0	3,6
Кам'янське городище	17,1	11,3	1,6
Пантікапей	14,7	9,7	1,5
Тірітака	12,0	5,0	2,4
Ольвія	9,5	5,8	1,5
Тіра	7,9	8,4	1,0
Томі	8,7	20,2	0,4
Одессос	8,6	32,7	0,3
Каллатіс	8,0	33,0	0,25
Істрія	3,7	30,9	0,1

Звернемо увагу на цифри, вміщені в останній колонці. Вони змінюються від 0,1 до 3,6. Розмістивши всі центри в порядку зростання цього відношення, проілюструємо переважання імпорту Гераклеї або Фасоса в тих чи інших місцях:

Пункти	Співвідношення гераклейських та фасоських клейм. %	Пункти	Співвідношення гераклейських та фасоських клейм. %
Мірмекій	3,6	Гермонасса	1,1
Візантій	3,3	Тіра	1,0
Тірітака	2,4	Фанагорія	0,7
Кам'янське городи- ще	1,6	Томі	0,4
Пантікапей	1,5	Одессос	0,3
Ольвія	1,5	Каллатіс	0,25
Ніконій	1,1	Істрія	0,1

Розгляд цих даних приводить до такого висновку: всі античні центри Північного Причорномор'я можуть бути розбиті на три групи — в одній переважають гераклейські клейма, в другій — фасоські, у третій спостерігається приблизно рівний їх розподіл. Всередині груп можуть бути

³ В основу таблиці покладено облікові матеріали таких праць: Б. А. Василенко. Керамические клейма из античных поселений на побережье Днестровского лимана как источник для изучения торговых связей Северо-Западного Причерноморья с греческим миром (V—III в. до н. э.). Автореф. М., 1972; Д. Б. Шелов. Клейма на амфорах и черепицах, найденные при раскопках Пантикапея в 1945—1949 гг.—МИА, № 56. М., 1957; Е. М. Штаерман. Керамические клейма из раскопок Мирмекия и Тиритаки в 1935—1940 гг.—МИА, № 26. М., 1952; И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора..., стор. 61; Б. Н. Граков. Каменское городище на Днестре.—МИА, № 36. М., 1954; V. Sanağache. Importus amforelor stampilate la Istria. București, 1957; M. Gramatorol, G. Polnaru Bordea. Amphora stamps from Callatis and South Dobrudja.—Dacia, XIII, 1969, стор. 134, 136, 137.

виділені підгрупи *. В складеній за цим принципом схемі відношення процентів істотно більше від 1,0 показує переважання Гераклеї, а менше від 1,0 — переважання Фасоса. Крім того, враховуючи не підтверджені цифрами повідомлення дослідників, до першої групи можна також віднести Херсонес, Сіндські поселення тощо ⁴ (табл. 2).

Таблиця 2

Переважання гераклейських клейм (2,0—4,0)	Переважання фасоських клейм (0,1—0,1)	Рівновага (1,0—2,0)
Візантій Мірмекій Тірітака Гермонасса	Істрія Одессос Томи Каллатіс Фанагорія	Ольвія Тіра Ніконій Пантікапей

На графіку по одній осі відкладається процент гераклейських, по другій — фасоських клейм. У місці перетину ставиться найменування центру з відновним значенням обох даних. В результаті маємо групування по центрах, де наявні підгрупи в зоні переважання Гераклеї або Фасоса (рис. 1).

Одержуємо ряд цікавих відомостей (табл. 3).

Таблиця 3

Група переважання гераклейських клейм		Група переважання фасоських клейм	
1 підгрупа	2 підгрупа	1 підгрупа	2 підгрупа
Візантій Ніконій Гермонасса	Тіра Пантікапей Мірмекій Тірітака Кам'янське городище	Істрія Одессос Томи Каллатіс	Фанагорія

До групи переважання гераклейських клейм належать центри Північного і Північно-Східного Причорномор'я. Відокремлюється від них тільки Візантій. В групі переважання Фасоса основне місце займають центри Західного Причорномор'я, з Північного сюди залучається тільки Фанагорія. При цьому та обставина, що Каллатіс був колонією Гераклеї, не відіграла ролі, бо й тут переважає фасоський імпорт. Таким чином, навіть враховуючи коливання, пов'язані з неточністю спостережень, досить впевнено можна твердити, що в центрах Західного Причорномор'я виразно переважає торговельна роль Фасоса. В Північному і Північно-Східному Причорномор'ї чільне місце належить гераклейському імпорту.

Отже, кількісні дані щодо поширення гераклейських і фасоських виробів свідчать про їх взаємовпливи і взаємозв'язки, характер яких поки що важко визначити точніше.

Певний зв'язок можна помітити і при розгляді типологічних ознак

* Враховуючи зазначений вище неточний облік імпорту Фасоса і Гераклеї, різну частоту клеймування в цих центрах і певну застарілість деяких показників, доводиться відмовитись від інших даних. Проте навіть за таких умов впадає в око різке переважання Фасоса або Гераклеї в окремих центрах: в Істрії фасоські клейма становлять 30,9%, а гераклейські — 3,9%. Аналогічна картина спостерігається в Томи й Каллатісі.

⁴ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора., стор. 62.

посудин. Найяскравіше схожість між амфорами обох центрів простежується на прикладі так званих псевдофасоських.

У грецькому виробництві нерідким є явище наслідування певних зразків, що походять з тих чи інших майстерень і центрів. Яскраво позначилась ця риса і в керамічному виробництві, зокрема у виготовленні амфор. Уже в VI—V ст. до н. е. останні мали ознаки, характерні для якогось конкретного центру, але були зроблені з іншої глини (іноді для амфор з конусоподібними ніжками застосовувалася понтійська глина, а для пухлогорлих посудин — глина фасоського типу, з великою кількістю блискіток тощо). З часом це явище поширюється — нам відомі цілі групи псевдофасоських, псевдосінопських, псевдогераклейських амфор⁵.

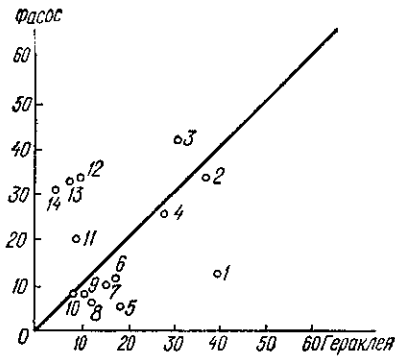

Рис. 1. Графік співвідношення процентів знахідок клейм гераклейського та фасоського походження в Північному Причорномор'ї:

1 — Візантій, 2 — Ніконія, 3 — Фанагорія, 4 — Гермонасса, 5 — Мірмекій, 6 — Кам'янське городище, 7 — Пантікапей, 8 — Тірітака, 9 — Ольвія, 10 — Тіра, 11 — Томи, 12 — Одессос, 13 — Каллатіс, 14 — Істрія.

Звичайно наслідування розглядається як підробка під тару високоякісного вина*. Проте такий погляд допомагає зрозуміти тільки частково ці взаємовідношення. Очевидно, згадане явище в різних випадках має різну природу. Поява псевдофасоських амфор, можливо, зумовлена саме такими мотивами. Проте наслідування гераклейських амфор, тобто тари для вина нижчого сорту, викликає сумнів. Крім того, однією з основних статей імпорту Гераклеї було не тільки (і, можливо, не стільки) відносно дешеве вино, а й олія⁶. Очевидно, в разі підробок під гераклейські вироби відігравали роль якісь зовсім інші міркування. Так, у деяких випадках впливали виробничі

традиції гончарів, частина яких могла приїхати сюди з метрополії — Гераклеї (псевдогераклейські амфори Херсонеса).

Зв'язок між фасоським і гераклейським виробництвом виявився не тільки в запозиченні чисто зовнішніх, морфологічних форм посудин. Він помітний і в типі клеймування. Зовнішній вигляд клейма певного центру склався внаслідок традицій, пов'язаних з контролем виробництва, можливо, з монетними символами даного поліса. Запозичення інколи відомі: трапляються підробки під родоські клейма тощо. Проте у випадку з клеймуванням Гераклеї і Фасоса простежується глибший характер зв'язків. Спільні риси тут особливо помітні на ранньому етапі. Звичай ставити клеймо на посуді існував на Фасосі з кінця V ст. до н. е.⁷, найраніші гераклейські клейма нині відносять до рубежу V—IV ст. до н. е.

Таким чином, процес зародження і оформлення клейма відбувався в обох центрах у близький період. Пов'язувався він, мабуть, із значним зростанням виробництва амфор. Ранні клейма Гераклеї і Фасоса мають різний вигляд, проте в ряді випадків можна помітити в них і спільні риси. Так, штамп гераклейських амфор буває рельєфний, зовні клеймо

⁵ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора..., табл. XXII, рис. 47, стор. 101. Слід звернути увагу на той факт, що є і такі групи кераміки, наслідування яких нам поки що невідоме, зокрема вироби Родоса. Найвже тільки копіювання родоських клейм.

* На аналогічне явище для раннього часу, продиктоване навряд чи тільки з метою підробки, вказує І. Б. Зеест.

⁶ М. М. Макасимова. Античные города юго-восточного Причерноморья. М., 1956, стор. 158, 159.

⁷ В. Грейс вважає, що клеймування виникло навряд чи раніше 425 р. Вона цілком переконано говорить, що клейма пов'язані з утвердженням об'єму (V. Grase. Early Thasian Stamped Amphoras.— AJA, 1946, v. L, N. 1, стор. 31—38).

схоже на ранні фасоські *. Нерідко збігається місце клеймування, наприклад, для багатьох ранніх фасоських амфор — це шийка **. Одна з емблем ранніх фасоських клейм — Геракл-лучник, а для гераклейських — звичайне зображення палиці Геракла. Відомі й штампи зовні, схожі за своїм типом з ранніми фасоськими клеймами Арістомена (0 66—1732).

Очевидно, це не можна пояснити простим наслідуванням, а тим більше підробкою. Мабуть, тут ідеться про глибші зв'язки виробництва Гераклеї і Фасоса. Звичайно, на підставі цих спостережень гіпотеза про економічну або іншу взаємозалежність обох центрів обґрунтовується тільки частково, тому що ми маємо дуже незначні дані про характер їх виробництва. В усякому разі, взаємини Гераклеї і Фасоса позначились не тільки в імпорті амфор в одні й ті самі області, а й виробництві, і в характері клеймування.

Тепер торкнемось питання про шляхи проникнення тих й інших амфор у райони Північного Причорномор'я. Спільним хронологічним періодом їх появи тут є час від кінця V ст. до н. е. і, мабуть, до початку III ст. до н. е., з виразним переважанням протягом IV ст. до н. е. У Західному Причорномор'ї фасоські амфори датуються і пізнішим часом — до II ст. до н. е.⁸ Проте на цій території основна маса фасоського матеріалу належить до середини IV ст. до н. е. Тут Фасос має кількісну перевагу над рештою центрів ***. В інших районах Причорномор'я спостерігається дещо не зовсім виразна картина.

В питанні про початок проникнення в Північне Причорномор'я імпорту південнопричорноморських центрів немає єдиної думки. Одні дослідники вважають, що і сінопські і гераклейські вироби почали надходити сюди одночасно, причому не диференціюються місця надходження товарів та їх імпортери⁹. Деякі припускають існування певних відмінностей для різних центрів Північного Причорномор'я. Так, інтереси Гераклеї були спочатку, ймовірно, зосереджені в районі Херсонеса¹⁰. Район Тіри раніше підтримував відносини з Сінопою¹¹, а потім і тут поширюється вплив Гераклеї. Можливо, основою для цієї другої точки зору є нерівноцінність вивчення різночасних шарів Херсонеса, Тіри тощо. Відомо, що ранні шари останньої мало досліджені, і сінопський імпорт виступає на перший план. Очевидно, при всій близькості Західного і Північно-Західного Причорномор'я, становище різних торгових центрів було неоднакове. В північно-західному районі Гераклеї виразно переважає над іншими пунктами. Мабуть, основою для цього була херсонеська колонія, звідки Гераклея могла і далі поширювати свій вплив і торгівлю. Можливо, якийсь час вона й обмежувалась цим районом¹², проте такий період був дуже короткий, і Гераклея незабаром завоювала широкі ринки збуту. Вірогідно, в Ольвії гераклейські торговці передували сінопським.

* Клеймо з ольвійського складу на ділянці I, 047—3620; И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора..., стор. 101. На шийці гераклейської псевдофасоської амфори наявне англійське клеймо з фасоською композицією — емблема, оточена написом. Цю композицію І. Б. Зеест датує III ст. Про можливий вплив Фасосу — И. Б. Брашинский. Клейма Гераклеи Понтийской. — НЭ, V. М., 1965, стор. 16, 22.

** Зокрема, у всіх амфор складу 1947 р. на ділянці I.

⁸ Автори зазначають малу кількість ранніх фасоських клейм (M. Gramatore, G. P. Vogde. Amphora Stamps..., стор. 138).

*** Можливо, зв'язки Фасоса з Західним Причорномор'ям передували контактам з Гераклеєю, але це тільки припущення, бо поки що клейма Фасоса і Гераклеї датуються тут одним і тим самим часом.

⁹ Н. А. Онайко. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. М., 1970.

¹⁰ И. Б. Зеест. Новые данные о торговых связях Боспора с Южным Причерноморьем. — ВДИ, № 2. М., 1951, стор. 106; С. Ф. Стрелецкий. Основные этапы..., стор. 71.

¹¹ Э. А. Гансова. Керамическая тара из городища у с. Пивденное. — КСОГАМ за 1961 г. Одеса, 1963.

¹² И. Б. Зеест. Новые данные о торговых связях...

Таким чином, порівнюючи гераклейський і фасосський імпорт в районі Західного і Північно-Західного Причорномор'я, можна констатувати ряд цікавих явищ. У виробництві амфор обох центрів і, можливо, в процесі розвитку їх клеймування мала місце схожість, яка, певно, пов'язувалася з близькими виробничими традиціями, конкуренцією в боротьбі за ринки збуту. Ця боротьба призводить до поділу сфер торговельної діяльності уже з кінця V—IV ст. до н. е. Якщо в Західному Причорномор'ї основну роль у зовнішніх зв'язках відіграє Фасос, то в Північному

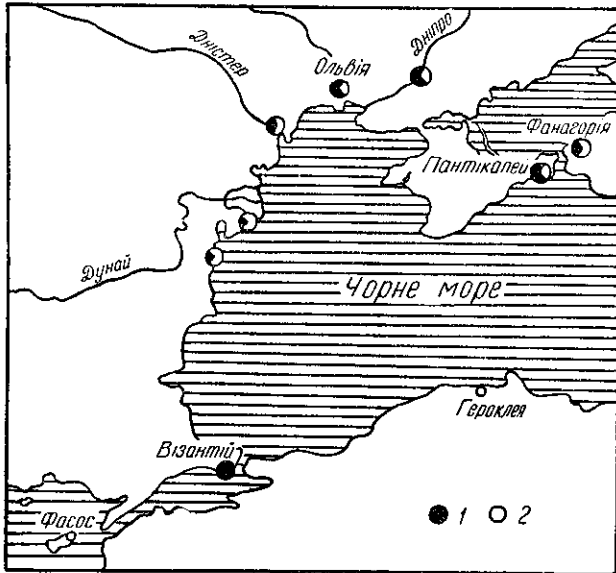

Рис. 2. Схема розподілу гераклейських та фасосських знахідок в Північному Причорномор'ї:
1 — гераклейські знахідки, 2 — фасосські знахідки.

спостерігається певний поділ ринків збуту між ним, Гераклеєю і згодом Сінопоєю (з деякою перевагою Гераклеї). Мабуть, у цьому розподілі імпорту можна бачити відображення глибших зв'язків і конкурентної боротьби між Фасосом, що мав давніші й міцніші контакти з північними територіями Причорномор'я, та Гераклеєю, яка стала на цей шлях тільки в V ст. до н. е. (рис. 2).

Торгівлю Північного Причорномор'я з Фасосом звичайно пов'язують з афінською торгівлею. Єдине обґрунтування для цього — місце розташування Фасоса на афінському торговому шляху і наявність тут славнозвісного центру виноробства¹³. Нам здається реальнішим припущення про відносини Фасоса з Істрією та навколишньою територією, з районами Фракії*. Очевидно, звідси почав поширюватись фасосський імпорт — спочатку в район Тіри, потім Ольвії і Боспору, наштотуючись тут на істотний вплив (або опір?) південно-понтійських центрів і часто їм поступаючись. Очевидно, в боротьбі між афінським та південнопонтійським напрямками торгівлі переміг останній — в період еллінізму сінопські амфори та інші південнопонтійські товари стали найважливішою статтею імпорту¹⁴. Південне Причорномор'я поставляло сюди різні керамічні

¹³ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора..., стор. 21.

* Одним з непрямої свідчень на користь цього припущення може бути значна питома вага гераклейського імпорту у Візантії.

¹⁴ И. Б. Брашинский говорит не про боротьбу, а про поступове здавання позицій (И. Б. Брашинский. Афины и Северное Причерноморье. М., 1963, стор. 154).

товари (амфори, лутерії, черепицю), тимчасом як острівні центри (Родос та ін.) обмежувались тільки товарами в амфорній тарі або самими амфорами.

Н. А. ЛЕЙПУНСКАЯ

Об импорте Фасоса и Гераклеи Понтийской в Северном Причерноморье

Резюме

Работа посвящена вопросам взаимосвязей и взаимоотношений в Северном Причерноморье двух крупных торговых центров своего времени — Гераклеи Понтийской и Фасоса. Амфоры их производства составляют преобладающую часть всех поступающих в Северное Причерноморье амфор. При их изучении обращают на себя внимание черты, отражающие связи между ними — наличие псевдофасосских и псевдогераклейских форм, иногда сходный характер отдельных деталей и даже клейм. Интересную картину дает изучение распределения количества находок амфор обеих групп в различных центрах Причерноморья.

В центрах Западного Причерноморья преобладает фасосский импорт, в Северном и Северо-Восточном — гераклейский. Кроме того, может быть отмечена определенная связь их в самом производстве обоих центров. С конца V—IV вв. до н. э. происходит разделение сфер деятельности и рынков сбыта обоих центров. Вероятно, между ними происходила и борьба, в результате которой в торговле Северного Причерноморья победило южнопонтийское направление.

В. Д. ГОПАК, П. І. ХАВЛЮК

Про технологію обробки заліза в уличів

На Південному Побужжі проведено значні за обсягом археологічні дослідження на городищах уличів X—XI ст. Вони дали можливість зібрати різноманітну групу предметів, виготовлених переважно з заліза. Серед них знаряддя праці: сокири, ножі, долото, зубила, ковальські кліщі, пробійники, серпи, окуття і дужки відер, наральник і чересло від плуга, а також різноманітний набір дрібних побутових речей. Знайдена також значна кількість предметів озброєння: черешкові і втулкові наконечники стріл, хрестовина меча, великі ножі, бойові сокири.

В зв'язку з небезпекою нападу кочівників уличі будували свої населені пункти недалеко від городищ. Тому, як правило, ремісницьке виробництво було зосереджене переважно на селищах під захистом городищ. Окремі з цих поселень (Сажки, Червоне, Лоївці, Юрківці, Мітлинці, Марковсе) досягли значних розмірів. Як показали дослідження, вони склалися з великої кількості жителі і господарських споруд, серед яких було чимало залізоплавильних і гончарних печей. Такі печі розкопані поблизу с. Червоне Немирівського, в Пархомівці та Жорнищах Іллінецького районів. Для виплавки заліза використовувалася місцева сировина, родовища якої відомі поблизу с. Лугове Іллінецького району.

На місці виходів ефузивних порід¹ утворилося значне скупчення гідроокислів заліза у вигляді «шляпи», яка виявлена нами в багатьох місцях цього родовища. Тут в X—XI ст. в широких масштабах добувався вулканічний туф для виробництва жорен. Такі жорна знайдено на всіх

¹ Е. І. Логвин. Про сульфідну мінералізацію ефузивних порід Середнього Побужжя.— Доповіді АН УРСР, № 7. К., 1966, стор. 934—937; його ж. Гидротермальная минерализация эффузивных пород бассейна р. Соб.—Полезные ископаемые Украины. К., 1966, стор. 77—79.